
נהגו ישראל
עיונים ובידורים בתולדות המנהג וההלכה
חג הסוכות
יעקב ישראל סטל
ירושלים תש"פ

יצירותיו של הרב יעקב ישראל סטל מוכרות היטב לקוראי 'ירושתנו', כמו גם לכלל שוחרי תורה וחכמה. מאמריו מתפרסמים חדשים לבקרים בכל כתבי-העת התורניים ולאחרונה הגדיל והחל להפיץ ממאמריו בהוצאה פרטית-דיגיטלית תחת השם 'סגולה'. בעיקר יצא שמו לתפארה בתור 'מהדיר' מן השורה הראשונה, שמהדורותיו לספרי חסידי אשכנז עשו להם יד ושם כמהדורות משובחות, שאינן משאירות אבן על אבן בדברי המחברים ואין בהם נקודה שאינה זוכה לעיון מעמיק ומשווה. הערותיו בשולי החיבורים מהוות אוצר בלום בפני עצמו ולעיתים מסכמים נושאים אזוטריים באיכות אנציקלופדית. לפני שנתיים יצא לאור ספרו 'גזני חג הסוכות', ובו אסף ארבעה-עשר קטעים גנוזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, שיצאו לאור לראשונה מכתבי-יד עם מבואות רחבים, ביאורים ועיונים.

לנוכח זאת מתבלט חידושו של הספר שלפנינו, שהוא חיבור של מחקר עצמאי העוסק בסוגיות שונות של 'חג הסוכות', וכלשון המחבר: 'עיונים ובידורים בתולדות המנהג וההלכה'. יד לו למחבר בפיוטי הראשונים, כבן בית המהלך בין שורות הבתים, ומתוך כך משכיל לעמוד על מליצתם ולשאוב מהן את תולדות המנהגים וההלכות. ולא זו בלבד, אלא שהוא הולך וחוקר מטמוניות קדם ומתוך כך מעמיד סוגיות חז"ל על מעמדן. מושגים עמומים שרבו הדיונים והפלפולים בהם נחשפים באחת במלוא משמעות הביטוי והמושג, ומתוך כך הכל מחוור וברור.

נבוא ונדון בשני פרקים שבספר, שללמד על כלל הספר באו. הפרק הראשון עוסק באחת הסוגיות העמומות שבמסכת סוכה – סוגיית 'סוכה עגולה'. הגמרא (סוכה ז ע"א) דנה בכשרותה של סוכה עגולה ומעלה שתי דוגמאות של סוכות עגולות: האחת בשם 'אחרים': "סוכה העשויה כשוכב, פסולה, לפי שאין לה זויות". והדוגמא השנייה בשם רבי יוחנן: "סוכה העשויה ככבשן אם יש בהקיפה כדי לישב בה עשרים וארבעה בני אדם כשרה ואם לאו פסולה".

לפי 'אחרים', כל סוכה עגולה פסולה, אולם לדעת רבי יוחנן, אם יש בה שיעור מסוים, היא כשרה. סוגיה זו מוכרת ללומדים והתחבטו בה רבים מגדולי הפרשנים ועד למדני הישיבות. אולם אף אחד לא דן מה ההבדל המציאותי בין 'שוכב' לבין 'כבשן'. בפשטות הבינו שהדוגמאות רק לשם המחשה ניתנו למבנה עגול כלשהו, ואין הבדל הלכתי ומציאותי בין שניהם.

למרות ההלכה המקובלת כרבי יוחנן, מרחיב המחבר על פי מקורות פיוטיים ארצישראליים, שההלכה הארצישראלית התקבלה כאחרים, שסוכה עגולה - בכל קוטר שהוא - פסולה משום שסוכה חייבת להיות מרובעת - בעלת זוויות.

בשיטה זו הלך גם המחבר והציע בסופו של הפרק – בזהירות הראויה, תוך הדגשת ההצעה כאפשרות – על פי ידיעות ארכיאולוגיות ואחרות, כי שוככים מצויים היו לרוב באזור מגוריו של רבי מאיר (הוא המכונה 'אחרים'), ואילו באזור מגוריו של רבי יוחנן לא היו מצויים שוככים אלא כבשני סיד.

(וראה ביקורתו של רמ"מ הוניג, 'לחקר חפצי מצוה מתקופת המשנה והתלמוד וימי-הביניים', מכילתא, א, כסלו תש"פ, עמ' 341).

אולם לאחר עיון בדברי המחבר, לאחר שלימדנו באותות ובמופתים, במספרים ובתמונות, על מהות השוכך והכבשן בימי חז"ל, ניתן להציע סיבה אחרת.

מדברי המחבר למדנו כי שוכך - בניגוד לאסוציאציה של ימינו כמבנה קטנטן על גבי עמוד - בזמן חז"ל היה מבנה ענק בנוי על האדמה, קוטר מנימום ארבעה מטרים ועד ארבעה עשר מטרים, זאת לעומת הכבשן שהיה קטן בהרבה. וכך נראה לומר: לפי אחרים, כל סוכה עגולה פסולה, אפילו תהיה גדולה ביותר, כיון שאין לה זווית. ולכן נקט בדוגמא של 'שוכך', שהוא ענק, ומצד שיעור סוכה יש בה ברוח, ואף על פי כן סוכה זו פסולה. בא רבי יוחנן ואמר, סוכה עגולה, אם יש בה שיעור כשרה. ולכן, סוכת ענק, היינו העשויה כ'שוכך' - ודאי יש בה שיעור וכשרה. אלא סוכה שהיא קטנה בהיקפה, והיא העשויה כ'כבשן', יש לאמוד אם יש בה שיעור - "אם יש בהיקפה כדי לישב בה עשרים וארבעה בני אדם כשרה ואם לאו פסולה".

לאחר שסיכם המחבר בפרק הראשון את גדרי "סוכה עגולה" התפנה לעסוק בחמישה פרקים נוספים בענייני ארבעת המינים הניטלים בחג הסוכות. גם פרקים אלו מלווים בתיעוד ארכיאולוגי, וברצוננו לזכור כאן בנקודה שלא עמד עליה המחבר.

בפרק השלישי בספר, המוקדש ל'אתרוג בעל ענף', מתייחס המחבר (עמ' מה-מו) לאופן אחיזת האתרוג, אם כשעוקצו כלפי מטה או כלפי מעלה. בניגוד להלכה הפסוקה והמקובלת כיום, שהאתרוג ניטל 'דרך גידולו' - כשעוקצו כלפי מטה, מצטט המחבר את ספר המנהיג (הל' אתרוג עמ' שצא) היוצא כנגד "אותן הפתיים שלוקחין האתרוג חוטמו למטה ועוקצו למעלה". וקורא עליהם "...בודים מלבם ואינם יוצאים ידי חובתן". כלומר, בזמנו ובמקומו של המנהיג - היה היו פתיים שכאלה! ומעיר המחבר שגם כמאה שנה לאחר מכן עדיין נמצאו כאלו שנהגו כך.

המחבר משער: "כפי הנראה, בתקופת המשנה והתלמוד עדיין לא הוכרע ש'דרך גידולו' של האתרוג הוא כשעוקצו למטה, שהיו בעניין שינויי מנהגים, שכן ברובם המכריע של ממצאי האמנות הקדומה מתואר האתרוג כשעוקצו למעלה, ורק מעט מאוד ממצאים מציגים את האתרוג כלפי מטה".

אך יש לעמוד על נקודה שנתעלמה מעיניו החדות של המחבר:

בממצאים הרבים, כתבליטים, מטבעות ופסיפסים, שצילומם מופיע בספר, ובהם נראה האתרוג לצד הלולב, כיוון האתרוג מתחלק באופן כמעט שרירותי: בתיעוד מארץ ישראל ובעיקר מאיטליה מופיע האתרוג כשעוקצו כלפי מעלה. לעומת זאת, בתיעודים מאזור בבל - העוקץ למטה, כמנהג המוכר כיום.

האם יש לנו להסיק מכאן שבארץ ישראל נהגו לאחוז את האתרוג כשעוקצו כלפי מעלה?

אך לא דוקא. יש לשער שהתיעוד מתאר את אופן אחיזת האתרוג בשעת הברכה.

כאשר התחבטו הראשונים מתי יטול את המינים לידי כדי שתהא הברכה סמוכה לעשיית המצוה, והציעו שיטול את כל המינים בידי אלא שבשעת הברכה יאחז את אחד המינים כשהוא הפוך, שלא כדרך גדילתו, ומיד לאחר הברכה יהפכו ויאחזו כתיקונו (ראה תוספות סוכה לט ע"א ד"ה עובר, ומקור העצה היא מדברי אביי שם מב ע"א).

ניתן להציע שעצה זו, לאחוז את האתרוג הפוך בשעת ברכה, קדומה בהרבה והיתה מקובלת כבר בארץ ישראל ואיטליה (שבמידת מה נגררת במנהגיה אחר א"י), והתיעודים באותם ממצאים, מתארים

את מצב האתרוג בשעת הברכה. אמנם בכבל, לא נהגו להפוך את האתרוג בשעת הברכה. מתוך כך יש לדייק יותר את הממצאים. בכמה מהציורים שמקורם מבבל, האתרוג מוטה לאורכו – היינו, עוקצו אינו ממש למטה וגם לא למעלה, אלא מן הצד – כדרך שמתאר הרוקח (הל' סוכות סי' רכ): "וכשנטל הלולב יקחו שלא כדרך גדילתו, כדתניא עצי שטים עומדים דרך גדילתן. וכשנטל האתרוג זנבו מן הצד או למעלה".

בין כך ובין כך, מלבד השינויים בציורים – החלוקה הגיאוגרפית בולטת במיוחד ועדיין טעונה הסבר.

האם עלינו להסיק, שבארץ ישראל ואיטליה נהגו לאחוז את האתרוג כשעוקצו כלפי מעלה?
או לחילופין, שרק בא"י ואיטליה נהגו להפוך את האתרוג לפני הברכה?